

१०६
३

ग्रन्थनामः-
कारुणामः-
विषयः-

अथ

पूर्वमीमांसाभाष्यम्
"शब्दस्वामी"
"मीमांसा"

Purva Mimasa Bhasyam
Chapt- 2

१०६
३

(द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः)

४१०

१०६
३

106
3

अथ
मीमांसाभाष्यम्

शाबरभाष्याद्वितीयाध्यायतृतीयपादार्म्भः
आद्योत्पत्तिर्नाम १४

शिवरश्मिनिपणीतम्

०१३६१०

106
3

नारायण नदीयं

१३

गहन

शास्त्रातिशयः। गुणस्तु क्रतुसंयोगात् कर्मांतरं प्रयोजनेन संयोगस्याशेषनूतत्वान्न अस्ति ज्योतिष्टोमः ज्योतिष्टोमं
न स्वर्गकामोपजेतेति तेष्वप्युच्यते। यदि रथंतरसामासो मः स्यात् रे इवापवापान् गच्छान्। यदि र
हसामशुक्रायात्। यदि वै तस्मात् प्राप्ते एवापान् इति। तत्र संदिश्यते॥ कथं प्रसापता विशेषे ज्योतिष्टोमस्य विधीयते उत
कर्मंतरस्य रथंतरसामो र हसामशुक्रायात् इति। यदि रथंतरसामप्रसूते न र हसामप्रसूते न व ज्योतिष्टोमो विधीयते
ततस्तस्य प्रसापता विशेषः। यथा विधीयते ततः कर्मंतरस्योक्तं। यथा वत्सासं। प्रकरणं ज्योतिष्टोमस्येति प्रा
प्ते उच्यते। गुणस्तु क्रतुसंयोगादिति। तु शब्दः परं व्यावर्तयति। नैतदस्ति ज्योतिष्टोमस्येति। कथं तर्हि कर्मंतर
स्येति कुतः। क्रतुसंयोगात्। ननु ज्योतिष्टोमक्रतोरैवैष एव जातीयको वादो रथंतरसामा र हसामेति॥
नैति ब्रूमः। यदि न हस्तक्रतुसंयोगो हवेत् न वेत् ज्योतिष्टोमस्य वादः कस्तन्न क्रतुसंयोगस्त्वेषः। कथं हस्त
क्रतुसंयोगो न वति कथं वान हस्तक्रतुसंयोग इति। यदि रथंतरसत्ता र हसत्ता जानि मित्रे प्रसापता विशेषे
षम्यततान हस्तक्रतुसंयोगः। यदि रथंतरं र हसामासिततरे इवापवापान् शुक्रायात् वेति तत्र ज्योतिष्टो

तिष्ठो४

मम्यगुणविधिः। अथरथंतरमाममत्रावृत्त्याममत्रावाननिमित्तततः कुरु कुरु मंजोः। यदि रथंतरमामोति कोर्धः।
जदिरथंतरमामम्यविशेषणं चूनेरिति कुत एतत्। समामपदमामम्योनाममर्था नंदिपदानां ममासो नवति
सामम्यं वनवतिविशेषणविशेष्यतावेधमाधारणं वनवतिविशेषणं। तत्रापमर्था। जदिरथंतरमेवमामवृत्तेव
वानाम्यदिति। ज्योतिषोमम्यववृत्तिमामानिगाजवादानि। तस्मान्न ज्योमम्यवावकावेतौ शब्दौ इति। तेन ज्योपि प्र
करणान् ज्योतिषोमम्यगुणविधिरिति गम्यते तथापि तद्वाधि। त्वावाक्येन रथंतरमामोवृत्त्याममत्रवेतुमर्हता स्त्र.
ति। ननु ज्योतिषोमो न रथंतरमामा एव मन्यो पिरथंतरमामान कश्चिदास्ति। उच्यते। कर्मोतरं रथंत
रसामकं कल्पयिष्यते। तद्वाक्येन जदिरथंतरमामासोमः स्यादिति। ननु नां स्यत्र विधापकशब्दः। उच्यते।
आत्तिन एव स्यादिति। आह नैषाधिधातुं शक्येति। जदिरथंतरमामासोमः स्यादिति। ननु नां स्यत्र विधापकशब्दः। उच्यते।
कः शब्दो नवतिन विधानार्थेनेति। अत्र ब्रूमः। जदेन रूपमदिकं वाक्यं रथंतरमामासोमः स्यादिति। तत्रांतर
वाक्यमस्ति रथंतरमामासोमः स्यादिति। जदवोतरवाक्यं तस्यान्योर्थाः। न्यश्चमोदिकम्यप्रपदिकं नत्रा

यदि२

प

यदि

ब्रौतिविधानु। पदवांतरवाक्यंताद्विधास्य। तिनवरप्यंतरमाप्नोवृहत्याप्नोवासाकोनिमित्तलेनश्रुममा
लोपिअर्पवान्नवति। तस्मादविवाकितोपदिशवसंबंधः। तस्मिंश्चविवाकितेपदह्यमापिदंरप्यंतरसा
मासोमः स्यादिति शब्रौतिरप्यंतरमापानंक्रतुवेधानुपदीत्यनर्थकं। अथवापदिशवेतेत्यध्याहारः।
अथवापद्येतद्रवतिपयमाषाष्टिकंजुंजीतपदिशालिंजुंजीततत्रदधुपामिवेदितोएवंजातीमकेन
वाक्येनशालिजोजनंविहितंभवति। एवमत्रापि विहितेद्रव्यापदिशप्यंतरमापामोमः स्यादैंद्रवाप
वापान्गृह्णीतादिति। कथंपुनःशालिजोजनंतेनविहितंभवतीत्युच्यते। अस्यामेनसंबंधस्तत्रकल्पेन
पदिदधुपमेवनामिच्छेतशालिंजुंजातेति। ननुनस्वाल्म्येनपरांलिङ्गविनायेमुपलभामहे। मिंवतेहि
तापरांममामनंतीति। उच्यते। मिंवतेस्वलुभापरांममुद्धरंतीकमेरप्येतिमप्यतीति। कामप्रवेदनेहितो
मन्पामरुइति। एवमत्रापियद्येवंद्रवापवापान्गृह्णीतांनृगुमिच्छेदित्यर्थः। ततोऽप्यंतरमापानं
नंक्रतुकुर्वेदिति। नन्येवंमतीक्ष्णमात्रंवेत्तुप्रहायताविधानं। उच्यते। अथास्मिन्नलौकिकेवा

कृष्णः

क्येपदिदधुपसेवनमिच्छेन्नशालिंशुंजातेतिदधुपसेवनसंकीर्तनान्दधुपसिद्धंशालिंशुंजातेतिनेनैक
वाक्यत्वान्गम्यते।एवमत्रापिप्रहाप्रताविशेषकीर्तनान्तेनैकवाक्यत्वान्प्रहाप्रताविशिष्टारथंतर
समागम्यते।अथवात्रहेनुहेनुमते॥लिङ्गंरथंतरसामासोमयेद्रवाजवापाणोप्रहणंहेनुःकर्तव्यइति।नमो
केतुसंयोगाद्गुणःकर्मांतरं प्रजोक्तंनेनैवैकंनुसंयोगोव्यवानूनाविध्यति।आपिपूर्वेलानिमित्तेनप्रवि
तव्यपरेणनेमित्तिकेन।कथंमातानिमित्तेनेमित्तिकंरविनुमर्हतिनामाति।यद्यत्रविष्यन्ततत्सद।
अविष्यच्चरथंतरसामतत्कथंपूर्वकालस्यप्रहाप्रताविशेषम्यानिमित्तंनाविध्यतीति।आपवनिःसं
१६धुंजगत्सामकर्मांतरंतत्सामान्यादितरदपिकर्मांतरमित्तिगम्यते।तस्मान्नज्योतिष्टोमस्यगुण
विक्षानमिति।एकस्मिन्नुल्लिङ्गनेदान्प्रजोक्तनार्थमुच्येतैकत्वंगुणवाक्यत्वात्।नुशदाससोन्या
तवाति।नैतदस्तिपुदुक्तंरामितिकथंनहिज्योतिष्टोमस्यैवप्रहाप्रताविशेषइति।कुतः।प्रकरण

सामर्थ्यात् न न्येत दुष्कं वाक्यात् कलंतरस्य रथंतरसामो वृहत्सामश्चेति परिहृतमेतन्न ज्योतिष्टोमस्य रथंतरसामो
वृहत्सामो वेति पुनर्दूषितमनेकसामत्वान्न ज्योतिष्टोमस्य विशेषणं रथंतरेण वृहतावानप्रकल्पत इति
तदुच्यते प्रकल्पेताविशेषणं वृहद्रथंतरजो वैकल्पिकत्वान्न भवति सप्रयोगः ज्ञास्मिन् रथंतरनास्ति भव
ति वसप्रयोगो ज्ञो विद्यमान रथंतरकः तदेतद्रथंतरं स तत्रैवास्माक्षर एवादिशेषणं तस्माज्ज्योतिष्टो
मस्य रथंतरसामो वृहत्सामो वेति अथ पुनर्दुष्कं पूर्व ए निमित्तेन न रवितयं मुत्र रेण नैमिषिके नेति नै
तन्न निजेगतः भवति हि रविष्यदपि निमित्तं यथा वार्षिष्यतातिहृषिण्डकर्मनुष्ठानां आविष्यत नृदष्टमि
दंतु वाचनिकं नैमिषिकं तेषां वचनं तथा रवितुमर्हति स्यादिति वेदं लिङ्गं त्रिष्वपि कालेषु भवति तस्माद्
विष्यदपि निमित्तं स तु जगत्सामो कर्मांतरं तस्मान्मन्यात् रथंतरसामो विकर्मांतरमिति तस्मान् कर्मांतरमिति
संभवान् कर्मांतरं संभवति तु रथंतरसामो वृहत्सामश्चेति ज्योतिष्टोमस्य विधानं तस्मान् कर्मांतरमिति ॥

॥१॥ अवेष्टौ मरुमं यो गतः क्रतुप्रधानभुव्यतो आस्ति राजमूजः ॥ राजा म्बाराज्य कामो राजमूजेन जडेतेति तं प्र
 कृत्यामनंति अवेष्टि नामोष्टिं ॥ आप्रे ज्योष्टा कपालो हिरण्यं दाक्षिणेत्येवमादितां प्रकृत्य विधीयते ॥ यदि ब्राह्मणो
 यजेत वारुण्यस्य संमध्यो निधाम हुतिं आहुतं हुत्वा लिघारजेत् ॥ यदि वैश्यो वैश्वदेवं जेद राजस्य रेंद्रं भिती ॥
 तत्र संदिश्यते ॥ किं ब्राह्मणादीनां प्राधानो निमित्तार्थेन श्रवणमुत ब्रह्मणा दाना मज्जमानो विधीयत इति ॥ कामानि
 मित्रार्थता न वेत् ॥ कथं वा ज्ञान विधाना भिती ॥ यदि राजा शब्दो ब्राह्मणादि द्वापि केन विम्व कारेण ततो ॥ निमित्तार्थ
 ता ॥ अथ राजा त्रिध एव ततः प्रापकाण्ये वंजातो जनकानि श्रवणानि ॥ किं तावत्प्राप्तं ॥ निमित्तार्थं तेन ॥ तत एव ताव
 द्दर्श्यते ॥ जैति को राजा शब्द इति ॥ स ज्येष्ठस्य कर्मस्य राजा ॥ किं पुनराहु कर्म ॥ जनपद पुरष रिरुहणे ततश्च
 हरे राजा शब्दमाप्येव विवाहिनः प्रजुजते ॥ राजा कर्मस्य राज्या भिती व अजि पुरा जुपादि रंति ॥ तेन मन्या प्रदे
 यम्ये तत् कर्मस्य राजा ॥ यथा मे उदमे घंता प्रपु मूषं वा वेदिषु तस्य पुत्रसौ दमे धिरित्येव विदुः ॥ शकुपुस्येप
 सस्य विताम उदमे घंता कल्प्यते ॥ उदमे घंता पुत्रस्येवं समजि व्याहारे सवतीति ॥ एवं राजा यो गतः राजा

दृष्टिविज्ञाने। ननु ज्ञानपदस्य नपरिरक्षणं हंति मनुष्या यत्पि क्षत्रिये राज्ञः शब्दमां धाः प्रयुज्यते। न श्रूयते न प्रयुज्यते इति किं न
 हि किमविशेषा निमित्तत्वात् न उपशब्दस्य न घागादपि राज्ञः शब्दो न वतीत्येतदुपपादयामः। प्रयुज्यते यतः युद्धे राज्ञः शब्दो मक्षि त्रिये पित
 दस्मिन्नुपपन्ने प्रकरणवशात् नृपदिशब्दस्य मक्षि व्याहारादुराजस्य स्ववगुणविधानं न विष्यति। न ब्राह्मणस्य वैश्यस्य वा कर्मो न
 न विधायेत्यत इति। अथवा सार्वभौमिके प्रयोगस्य सार्वभौमिके न प्रयोगेण विरुध्यमानस्याप्राप्तात्प्यस्याः। अभ्युपगच्छेति
 हिने ज्ञानपदिनः प्रयोक्तारः सार्वभौमे प्रयोगमपि अविगता लोकि का अन्यविप्रगते न्यः प्रत्ययित त रा भवेति। तथा आद्यवित
 निवासिनां शब्दार्थोपायेन भिद्युक्तानां मभिग्राह्यता कर्माणि च अनुतिष्ठतां अस्मिन् न पदवा सि न्योक्ते न्यः समीचीनतर आ
 वारो न व गितस्मात् यौगिको राज्ञः शब्दो निमित्ताथ निवृत्तवणा निराजस्य स्वगुणविधिर्न कर्तातरमिति। एवं प्राप्ते श्रुत्वा अ
 वेष्टो रपत्तु के तु प्रधानं ब्राह्मणादिभ्यः। ब्राह्मणादीनां मवेष्टि यागविधानं न निमित्ताथ अतः अप्राप्तत्वात् ब्राह्मणावश्य
 योः कथमप्राप्तिः। क्षत्रियस्य राज्ञः स्वविधानां राज्ञः स्वयं न यजेतेति। न नृपयौगिको राज्ञः शब्द इति तदप्युक्तं यस्माज्ज्ञाति
 वचन इति ननु नृपयौगिके विधाने यदि शब्दो संबधानं प्रकरणं न कर्मांतरविधानं न्याय्यमिह नृपयौगिके न नृपयौगिके न नृपयौगिके

अकल्पते। अतः। यदित्यदिशानि शब्दो नास्तेति तमस्तत्कर्मत्वाज्जनपदपरिपालने नाउपशब्दो न विध्यति। नेनायचित्निवासिनी प्रयो
 गानविरेक्ष्यते। अथ यदि राजपराष्ट्रः परिपालने प्रसिद्धो नित्यसेवको न वतिततस्तस्य कर्तेति राजपराष्ट्रः अत्रियज्ञातो न भक्तिमिज्ञा
 न विध्यति। तत्रां धाणा प्रयोगेन विरेक्ष्यते। तस्मान्न प्रयोगे दृष्टानि दुर्गाय पिनाज्जनाज्जराष्ट्रो जातिपेरिपालनाभ्यां नित्यसेव
 दाचित्यभ्युपगम्य। कोलुखलुनित्यः नाज्जराष्ट्रो यस्य कर्तेति। अतः परिपालने पालने नाउपशब्दो नाव्यते। इव हिस्मरगोचि
 युक्तास्तस्य कर्तेति अत्र प्रत्ययविदधाति। ननु तस्य कर्तेति प्रत्ययलोपवाप्रतिपदिकप्रत्यापत्तिर्यासमा मनेति। तस्माद्वाहः
 कर्मनाज्जराष्ट्रो नाउपस्य कर्ता नास्ति। ननु यो यो जनपदपुरपरिरक्षणी करोति तत्र लोको राजपराष्ट्रो नातु वदति। उच्यते। योगाद्वैकः
 प्रयुक्ते परिपालने नाउपशब्दः प्रसिद्ध इति। तत्परिपालने राजपराष्ट्रो नाज्जराष्ट्रो नास्ति स्माभिर्येन। तस्माद्वाहः अस्मिन्मते
 तद्योगादपराष्ट्रस्तद्योगादपि आस्तगवैरूपयोरान्नराष्ट्रः प्रयुज्यते। न त्वेव स्मरति नाउपयोगादज्ञेति। यत्तत्कर्मनुमानाया
 राजपस्य कर्ता सिराजाय यौदमेधिपिनाज्जराष्ट्रो नास्ति। अनुमानात्प्रयोगेन वा न नाउपस्य कर्ता न नास्ति ननु महेक्षत्रियेण
 त्यक्षप्रयुक्ते ज्ञानानुपलभ्यते। तथा योगस्य ननु महे नाउपस्य कर्ता राजेति। राज्ञः कर्म नाउपस्यति स्मरति ननु मिमाना

ती ४

ब्राह्मणेवसंतइतिवपदद्वयस्यपरस्यरेणसंबंधस्ततोनिमित्तार्थप्रवणंअथब्राह्मणशादधातेतिततआधार

अथादधामातुसंतादिषादधारनूइतिउत्तब्राह्मणादीनामाधानंविधीयतेइति। कथंनिमित्तार्थतास्यावक्यंवाआधानविधानमिति।
यदिनविधानंब्राह्मणम्एवंअन्यादिष्वपि। किंप्राप्तंनिमित्तार्थंप्रवणमिति। कुतेनिमित्तसरूपाएतेराक्षः। किंनिमित्तंसाहचर्यं।
ब्राह्मणरीनांवसंतादिनिःसमुधारणो। तत्रापिबिहितंवेद्यतइति। (ननुब्राह्मणाद) नामावधातिनपिसमुधारणो। दाढमक्तिमम
आरणंनत्वमीषामाधानसंबंधोनविहितः। केनप्राप्तोविहितइति। केनश्रुतिनिविष्टम। काःकामश्रुतय। अग्निहोत्रं
हव्याश्चर्गकामः। द्रव्यैष्टमिमासाभ्याश्चर्गकामोयजेतेत्येवमादयः। कथमानिश्रुतिमिगाधानेप्रसमिष्यते। यथाग्नि
होत्रमजिनिर्वस्यतेतथाकुर्यात्तथाद्वैष्टमिमासावजिनिर्वस्यतेतथाकुर्यात्। ननुगार्हपत्यान्नीहवनीयान्चास्यपयना
दिनोविनैतानिकमदितास्येति। समामनेतिपराहवन। येष्टुहविमोस्यान्नाष्टः। प्रीतोभवतीत्येवमदिति। तेनसामथ्यादितदुक्तमिति
आहवन। यादिकर्तव्यमिति। तेषाधानादिनानसिध्यतीत्येवमाधानमपिकर्तव्यमित्यवगम्यते। तत्केनकेनमयेत्येवकामश्रुतय
स्नात्याविशेषेणचब्राह्मणादीनांतस्मादहोषामाधानसंबंधोविहितइति। अविबुद्धनाभ्यां। ब्राह्मणादीनामर्थेविधीयमानेना
कंनिघेनानहित। एतानीमेकेयोविधीयतेअतोनिमित्तार्थः। श्रुतयइत्येवप्राप्तोएवप्राप्तममः। आधानेसर्वशेषत्वात्

प्रापका एषा धानस्येता निश्रवणाति। कुतः सर्वकर्मणां शेषभूतमाधानमिति न श्रुतिर्लिङ्गादीनामन्यतमेतोच्यते। किंतु प्राप्तां सर्व
 शेषत्वान्तेष्वेता धानस्य। किं तोयद्येवं अग्रयः कामश्रुतिभिः प्राप्नुवंतिता धानमिति नन्वग्राह्यमन्युपाय आधानं उच्यते। नेषामर्ज
 ने आधानमेवैकोन्युपायः किंतु हि यथा त्वेषां द्रव्याणां सुत्यादनं कथं दयश्चाप्युपाया एव मन्तीनामपि न नियोगतुत्यादनमेवातेन
 पक्षे आधानं प्राप्नोति पक्षे न यतरस्मिन् पक्षे प्राप्तिस्ततरः पक्षे उत्पत्तिं प्रयोजयति ब्रह्मणा दीनामाधानस्य। ब्रह्मण आकार्यमादधी
 तेति। यदेतदेव नंतदात्तार्थमेवादिता आहवनीयादयो नंतिना त्वया। एवं सति न कुत्रिमेण याचितेन वा कर्मण्यग्निहोत्रादीन् अनुष्ठातव्या
 नातिगम्यते। तेन कुत्रिमेव केवलोग्निहोत्रां साधक इति निश्चयते। कथं वा त्वार्थता धानस्य गम्यत इति। कर्त्तुं निप्राये हि क्रियाफले आदधीते
 त्येतदात्मने यदं भवति त्वसत्स्मिन् च ने कामश्रुतिपरिग्रहे एता धानस्य त्वार्थता न वेत्तु अपि च सता धेता स्वाधानश्रुतिमुन कामश्रुतयः श
 क्युवंति अपरा माधानश्रुतिकल्पयितुं यथा प्राप्ता धानस्य पुनः श्रुतय एता न वेयुः असता धेता स्वाधानश्रुतिमपरिगृह्यतः कामश्रुतयो र
 कामान्तिहोत्रादीन् विदधतीति परिगृह्यतु राधानश्रुतिः सता धेता सुषमा माधानमुक्तं तदधिकृत्योत्तरकालाः कामश्रुतयो न वंतीति गम्यते। न
 तदा अस्ति केवलस्याधानस्य विधायिका श्रुतिः। एवं सपत्तं ब्राह्मणमवर्तिसह ते य एवं विद्वानग्निमाधत्त इति तया प्राप्तास्य निमित्ता धीनि ब्राह्म

तेर

॥६॥

एतादृशं श्रवणं निमिषं विष्णुं तिष्ठत्युच्यते। संतारविधानार्थं पुनः श्रुतिरेषा। नेति ब्रूमः। निमिषं होहं वाक्यं संतारविधानवाक्यं। अन्योत्तरार्थं आ
 धत्तावृत्तिः। अन्योपपत्तयस्तु ताति। एकार्थविधानेत्येकं वाक्यं भवति। निमिषो वेमावर्त्योऽस्मादत्र वाक्यमेतदुच्यते। वसंते ब्रह्मणो गी
 तादधीतेत्यस्यां श्रुतौ सत्यां पुनः श्रुतिः केवलस्याध्यायनस्याविधायिका। अयमुपसर्जनं तु विधीयते। तदेकस्मिन्नर्थे विधीयमाने नाने
 कार्थं विष्णुति। नन्वाधानस्यैतद्विधानं गुणार्थसा पुनः श्रुतिः। नेति ब्रूमः। सा ब्राह्मणदिप्रथमा श्रुतिरियं केवला पुनः श्रुतिः। कुतः। सा हि
 हेनविदधाति तत्र लिङ्मुच्यं तं पश्यामः। इयं प्रशस्तमाधानेमाह। तस्मिन् प्रशस्ततामाधानस्यानुमास्या महे एवं च संते ब्राह्मणो गीता
 दधाते। स्याविधायिका श्रुतिरिति ब्रूमहे। नेतत्प्रशंसावचनमस्मत्सहं बाधते। शक्यते तस्येन विहितं मत्प्रेन प्रशस्तमिति बोधिं। यदि
 त्वेतद्विधायकं नित्युच्येत ततो स्मत्सहं विरुद्धात्। कथं। अज्ञातस्य ज्ञापनं विधानमेतत्। यद्येतेन प्रशंसावचनेनापूर्वविज्ञाप्येत तदा
 लिङ्गानां पूर्वविज्ञापितं भवेत्। तत्रापूर्वज्ञापनवचनः। शब्दोपरुध्येतानतुलिङ्गविहिते प्रशंसावचनमुपरुध्यते। विहिते विहितवाक्ये
 तरेण प्रशंसावचनमुपपद्यते। तच्च वक्तव्यं त एवापि चायलिङ्गविधानं तद्युक्त्या वाक्येन तु प्रशंसया गम्यते। श्रुतिश्च वाक्याद्वलीयसी।

तन्निदमपि वाक्यं ब्राह्मणो गीता दधाते तितुम्यतो स्वपदार्थमात्रं श्रुतिर्विदधाति धातं ब्राह्मणं दिसं बंधेनापरपदार्थप्रशंसति य एवं स
 व पक्षं ब्राह्मणमर्तिसदृशं तदति न त्वनेकं गुणविधानं त्वया वाक्येनाभ्यवसितं भवेति ते यदोषः ॥ अगुणविधिपरे हि वाक्ये भवसनेकगुणवि
 धानमित्युक्तं तदुक्तं सुविधीयं रत्नविभागादिधानार्थेन चेदप्येतदिति ॥ इति तस्माद्ब्राह्मणसंयुक्ता विधायिका श्रुतिः ॥ इयमपि केवल
 स्याधानस्य पुनः श्रुतिः संशयविधानमुपक्रमितुमिति यत्कृतमनेकगुणविधाने हि निश्चेतवाक्यमिति यदोषः ॥ अगुणविधानविशिष्टे
 विधीयेतातो भवेद्वाक्येनेदः ॥ इति भाष्यं विज्ञेयं ॥ विधिमेकमाधानं विधायिष्यते तेन न भविष्यति वाक्येनेदः ॥ तस्माद्ब्राह्मणदो
 नासाधानस्य प्रायकाणि श्रवणातीतिसिद्धं ॥ ३ ॥ अयनेषु चोदनांतरं संज्ञोपबंधात् ॥ ॥ दशो पूर्णमासौ प्रकृत्य समाप्तं निति द्वाहा
 यणयज्ञेन यज्ञे तपसा कामः ॥ साकंप्रस्थाय न यज्ञे तपसु कामः ॥ संक्रमयज्ञेन यज्ञे तान्ते कामदुति तत्र संदेहः ॥ किं दशो पूर्णमासयो
 रेव गुणात्फलं अथ कर्मंतरमेवं जातीयकमिति किं प्राप्ते कर्मंतरमिति कुतः ॥ संज्ञोपबंधात् यद्यपि च प्रकरणाद्युति शब्दाच्च स
 एव पूर्वप्रकृतो यागदुतिगम्यते तथापि नासावेवं संज्ञोपबंधेन विधीयं गम्यते ॥ अगुणा च कर्मचोदना ॥ न चात्र गुण उपब
 ध्यते कश्चिद्विधानार्थो चोदना भवेत्तद्यदि च न यागांतरमनर्थकमेव विधीयति यदि गुण उपबध्यते ततो यागगुणसंबन्धो गम्यत इ ॥ १॥

तितदनुष्ठानं विधीयेता अनुपबध्यमाने यागमात्रं गम्यत इति तदनुष्ठानं विहितं गम्यते। समाप्तं च फले वाक्यं॥ इतश्च कर्मोत्तरं। क
थं फले समाप्तं वाक्यं प्रजा कामो यजेतेति। प्रजा कामस्य याग उपायो विधीयते विधीयते चेत्कर्मोत्तरं॥ विकारो वा प्रकरणात्॥ दशै
पूर्णमासयोरेव वा विकार एव जातीयकः स्याद्वा क्षायण यज्ञोद्दिः॥ एवं हि प्रकरणमनुष्ठानं भविष्यति॥ लिङ्गदर्शनात्॥ लिङ्गम
येतमर्थं दर्शयति। त्रिंशत् वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत यदि दाक्षायणयाज्ञा स्यादथो अविपंचदशैव वर्षाणि यजेता अत्रत्ये
वंसासंपत्संपद्यते द्वे हितत्र दशैर्पूर्णमासो यजेत द्वे अमावास्याः अत्रत्ये वस्वतु सासंपद्भवतीति। यदि दाक्षायणयज्ञोद्दिर्पूर्ण
मासावेव एवं स्य त्रिंशत्संपदा प्रयोजनं ततस्तस्य त्रिंशत्संपत्त्यनुष्ठानं युज्यते। तस्मादपि न कर्मोत्तरं॥ मृणात्संशोपबंधः॥ यदुक्तं
संशोपबंधात्कर्मोत्तरं यदि दाक्षायणशब्देन केनचिदपि प्रकारेण दर्शपूर्णमासविषयः शक्यते कल्पयितुं तत उच्यते कर्मोत्तर
मिति। रात्रौ तिस्रस्तृप्तिगुणसंबन्धा द्वे दितुं अयनमित्यादृष्टिरुच्यते दक्षस्यैते दाक्षास्तेषामयनं दाक्षायणं। कः पुनर्दक्षः उत्साही
तथा साकं प्रस्थाप्य स ह प्रस्थानं गुणसंबन्धः॥ एवं सर्वत्र शक्यते वक्तुं। शक्यते चेद्दर्शपूर्णमासयोर्गुणसंबन्धो वदितुं किमिति सप

व्यागः प्रतीयमानो न्युच्यते किमिति वा प्रकरणं बाध्यते ॥ समाप्तिरविशिष्टा ॥ यदुक्तं फले वाक्यं समाप्तं प्रजाकामादेशो गानुष्ठा
नं विधाय तद्विधाने वा अविशिष्टा फले समाप्तिः ॥ यान्यन्यानि मुक्तं संशया नि फले तु एतस्य विधायकानि वाक्यानि गुणस्य फलवच
नै पर्यवसिता नि यथा दध्नेन्द्रियकामस्य सुदुयादित्येवमादा नितेनेतदविशिष्टं अधा विहि गुणात्फलं मुच्यते कथं नेतदेवमभिसे
वध्यते प्रजाकामस्य यत्तमनुतिष्ठेदिति कथं तर्हि प्रजाकामस्या वृत्ति यत्तमनुतिष्ठेदिति आवृत्तियत्तद्विद्यया वृत्तिसंबंधो लुष्ठा
तयो निर्दिश्यते न मज्ञः ॥ तस्माद्दर्श एवमासयो गुणात्फलं मुच्यते न यामांतरं विधाय तद्विधिः एवं साकं प्रस्थाप्ये संक्रमयते न द्रष्टव्यं ॥ संस्कारा
प्रकरणे कर्मशब्दात् ॥ १ ॥ अनारम्भाधीयते किं चित्वा श्वेतं वा यद्यमालनेतत्कृतिकामः ॥ सोऽर्थवत्तु निर्वपेद्द्वयं वर्यं सका म इति दर्शयसीता स्यात्
प्यामनंति दुष्कामालनेतत्तु रोमुष्टी निर्वपतीति तत्रायमर्थः सांज्ञिकः ॥ किं दर्शयसीता सांज्ञिकः ॥ आलं च आलं भोगुणविधिः ॥ दर्शयसी
सांज्ञिके च निर्वपे निर्वपो गुणविधिरिति ॥ उत न प्रकृतिमपेक्षतद्वतरद्वतरश्चेति यदा न प्रकृतिमपेक्षते तदापि किं वा वदुक्ते उत यजिमतीक
मणा इति किं वा वत्सा सांज्ञिकतयो रालं निर्वपयो गुणविधी इति कुतः ॥ अकर्मशब्दात् ॥ नात्र कर्मणो विधायकः शब्दोक्तिः नन्वा लनेतनि ॥ ७ ॥

वपेदि तिवने तो विधातारो अविदितस्यार्थस्य वक्ता विधायको भवति न चे तयो र विदितोर्थ आलंभः कर्तव्यो निर्वापः कर्त्तव्य इति त
 स्माद तु वदितारो किमर्थमनुवदत इति आलंभे श्वेतं विधातुं निर्वापे चरुं तस्मात् आलंभं तं निर्वापं तं च प्रकृतयो रे वयु
 ए विधादुति ॥ यावदुक्तं वा कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् न वै तदस्ति प्राकृतयो र्यु ए विधादुति किं तर्हि आलंभं तं निर्वापं तं च
 यद्यालंभं निर्वापे विधाये तेन तु प्राकृतौ तौ हि विदितौ यदि न विधाये ते ततः प्राकृतौ लक्ष्ये ते यावाले न निर्वापे कर्त्तव्याविति
 ततस्तौ लक्ष्यत्वात् तौ गुणो विधातव्यो भवति चरुत्वात् तौ चरुतिका मस्य ब्रह्मवर्चस कामस्येति च द्वावर्थौ विधेयो स्यातां तत्र
 वा कं निधेता अथवा यो सो विधायकः शब्दः स लक्षितव्यो प्रयुक्त इति विधायको जीवादे को यर्थो न शक्यते विधातुं अथ स एव ल
 क्ष्यति तेने व व विधायिष्यते गुण इति न मिथो विधान लक्षणा संबधो व कल्पते अथ धात्वर्थो तु वादः प्रत्ययो विधातुमिष्य
 तेथ आलंभः स एव गुणकः कर्त्तव्य इति तथा न प्राकृतौ लक्ष्यते लौकिकोप्यालंभो स्ति प्रत्ययार्थे नूयमाने प्रकृतौ नूद्यते स हि
 कर्त्तव्यो निर्वातो न लौकिकः अतो न प्राकृतानुवादे घटत इति यावदुक्तमालंभमात्रं निर्वापमात्रं वा पूर्व कर्त्तव्यं कर्मणः श्रुतिम

ललातश्रुतिमूलकर्मैत्युक्तं चोदनालक्षणोर्ध्वमिति तस्मात्कर्मतरा यजति सुद्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेतेषां कर्मसंबन्धात्वाद्यदुक्तं
नष्टकृतयोर्गुणविधादिति तद्वत्तु मायसक्तमालंभमात्रं विधीयते तन्नाकुतोद्रव्यफलभोक्तृसंयोगात्तद्व्यदेवतासंयोगात्तद्व्य
देवतासंयोगोत्रविधीयते नृत्तिकामस्य ब्रह्मवर्चसकामस्य चाकथं न होदमेवोच्यते श्वेतमालभेतेति यद्विद्येतावदुच्येतत्
तः श्वेतमालंभसंबन्धोगम्यते इह हि श्वेतं वायव्यमालभेतेत्युच्यते तेन श्वेतं वायव्यसंबन्धो विधीयते यथा पठं वयेदिति पठवानसंबन्धो
विधेयोगम्यते पठं दार्घ्यं वयेदिति पठस्य दार्घ्यता विधीयते दार्घ्यशब्दप्रयोगात्तत्रापि हि सापेक्षोर्ध्ववायव्यशब्दप्रयोगाद्व्यदेवतासंब
धो विधीयत इति गम्यते इतरथा देवताशब्दः प्रमादसमाप्ताय इति गम्येतानन्वत्रापि श्वेतं वायव्यं कुर्यात्तत्तन्मालभेतेत्यर्थं द्वयविधा
नाद्विद्येतेव वाक्यानेति ब्रह्मान्त्यालभेतेत्यस्यायमतिभारो यद्व्यदेवतासंबन्धं पुरुषप्रयत्नं ब्रूयात्तन्मालभत्यर्थं विज्ञिष्टं श्रुत्येवाहि
पुरुषप्रयत्नो विज्ञिष्टो गम्यते वाक्येन च द्रव्यदेवताश्रयः सद्वतिना त्रदाभ्यां प्रयोजनं यथा रक्तमश्वं योजयेदिति यदि गुणपरं
वतितदाद्वाभ्यां वाक्याभ्यां प्रयोजनं गुणद्वयविधाने अथ शोणमाश्रयेत्युच्यते तत्र गुणविधिपरे वाक्ये पर्यवसित एव गुणद्वय ॥२॥

विधानं शुभेव गुणविशिष्टस्य इत्यस्य प्रतीतत्वात् न नवसेकस्य वचनस्यातिशयः। एवमिह पातिसंबंधश्च बहुभिः पदे विशिष्टं
कोऽयतद्व्येकार्थत्वं। विभज्यमानानि वा त्रयदा निसाकांक्षाणि। द्रव्युपपत्तमेकं वा क्यं न च यागमंतरेण देवतायै इव्यं संकल्प्य
व्यमित्येष संबंधो वक्तव्यते। तस्माद्यजिमती एते कर्मणि इति। लिंगदर्शनाच्च। लिंगं खलु प्येतमर्थं दर्शयति। सोमार्शे द्रव्यं हि
वपेदिति प्रकृत्य परिश्रिते याजयेदिति परिश्रय एव विधिः। एतस्य वा को यजति वा हेन संकीर्तनं मनुवा हो वक्तव्यते यदियजिम
ती एते कर्मणि। अथ प्रकृतो गुणविधानं यावदुक्तं वा यजति वा हेनानुवा हो ना वक्तव्यते। तस्मादप्यवगच्छामो यजिमती इति।
विशये प्रायदर्शनात्। ॥ किमिहोदाहरणं। न तावत्सूत्रेण गृहीतं यथा वेष्टे यज्ञसंयोगात् क्रतु प्रधानमुच्यते इति। नापि साध्यं
तिज्ञातं केवलं विशये प्रायदर्शनं हेतुरिति निर्दिश्यते। कस्यायं हेतुरिति न विजानीमः। प्रकृतं यजिमदेतत्कर्म तितदपि न संबध्यमा
नमिव पश्यामः। तदेतदगमकं सूत्रं एतावत्खलु च का प्रतिज्ञा कश्चात्र संदेह इति वक्तव्यं। इतिकारवचनात्प्रतिज्ञां संशयं वा वगच्छामः।
अत्र तु भगवानाचार्य इदमुदाहृत्य वत्समालने तवत्सुनिकां ताहि पश्यावदिति दुर्मंसं प्रायमुपन्यसति स्म किं यजिमदनिधान एवालं

तिरुतालेनमात्रवचनद्वितीयापपद्यतेवैतदुदाहरणं संशयश्चात्रवचपूर्वपक्षं प्रतिज्ञानीतेस्मयजिमदभिधानद्वितीयादंतुप्रत्युदाह
 रणसूत्रं सर्वस्याधिकरणस्य नात्र पूर्वपक्षेणातीवप्रयोजनं तथापि पुरुषाणामुच्यते चानुबुद्धिविशेषानालोच्यनेवतिसेदानीं सा
 मान्यतोदृष्टेनाप्याशंकासाधितिवर्तनीया नहि मंदविषयो साहचर्यिकेनापि दृष्टेन मियतद्विज्ञातुं चित्रविकिसातादरेण कर्तव्या भ
 वेत् अतस्तानि वर्तयितुं पूर्वपक्षे उपन्यसति स्मा आलभति रस्मान्निः प्राणि संयुक्तो यजिमदभिधानोदृष्टः अयमप्यालभतिः प्राणि संयु
 क्त एवातेनायमपि यजिमद्वचन एवेति भवति कस्यचिदाशंका अथवा यजिमदभिधानोदृष्टः आलभतिः प्राणि संयुक्तस्य यमनुवादे
 वत्सविधानार्थः तथा फलं न कल्पयितव्यं भविष्यतीति एवं प्राप्ते बुद्धिः अस्मिन् संशये आलंभमात्रं संस्कारः कुतः प्रायदर्शनात् यत्रान्यानि
 संस्कारकर्माणि प्रायभूतास्तु च ते तत्रैतदपि श्रूयते प्रायादपि चार्थनिर्णयो भवति यथाप्यप्राये लिखितोऽप्यद्वितीयात् ननु लिङ्गं प्रायदर्श
 नं कथमनेन सिद्धिरिति उच्यते यथा प्रायदर्शनं हेतुस्तथावर्णयितव्यं कथं च प्रायदर्शनं हेतुः न्यायतः प्राप्तौ सत्यां कः पुनर्न्यायः देवतासं
 बंधात्तौ वा ज्ञेया गवचनोदृष्टार्थत्वाच्च वत्स आलभ्यमानो गायुस्मावधिष्यतीति तस्मादेवं प्राप्ते प्रायदर्शनं द्योतकं भवति तस्मादालंभमा

वं संस्कारः॥ अर्थवा दोषपक्षेऽपि॥ अर्थवादश्च भवति वत्सलिको ताहि पत्राव इति॥ यस्माद्वत्सलियाः पत्रावस्तस्माद्वत्सल्युच्यते इति॥ य
दि गोपस्नावयितुमालभ्यते तत एतद्वचनमवकल्यते॥ अथ संज्ञापयितुं तत्रैवं जातीयकं वचनं नोपपद्येता तस्मादप्यालंभमात्रं संस्का
र इति सिद्धं॥ ६॥ संयुक्तस्त्वर्थश्चाद्येन तदर्थः श्रुति संयोगात्॥ ॥ अस्मिन् तत्रैवैका रश्चरुर्भवतीत्युक्ता यदेनं चरुमुपदधातीति समाप्त
नंति तत्र संदिह्यते किं चरुर्गार्थो यागं कृत्वा शेषमुपधातव्यः उतोपधानार्थ एवेति॥ यागार्थ इति ब्रूमः॥ चरो हि प्रसिद्धं कार्यं यागो नोप
धानं उच्यते॥ यद्यपि यागार्थता चरोः प्रसिद्धा तथापि देवता संबंधवच्च नोभावाद्यतिसिद्धे संबंधाभावाच्च न यागार्थतेति गम्यते॥ तदुच्य
ते॥ तस्यैव वाक्यशेषेऽप्युच्यते बहुस्य ते वा एतदन्तर्गता वारा इति॥ तस्माद्योगार्थश्चरु रित्येवं प्राप्तं॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ संयुक्तस्त्वर्थश्चाद्येन कार्यं वा
देनोपदधातीति॥ तदर्थ एव स्यादुपधानार्थः॥ उपदधाति नावा स्य प्रत्यक्षमेकवाक्यत्वं॥ यो संदेवता वचनेन अनुमेयं॥ चरुमुपदधातीति हि
प्रत्यक्षं वाक्यं वा हे स्यत्युपदधातीत्यानुमानिकं॥ तस्माच्चरुत्वं चरुमुपधातव्यः॥ ततश्चेत्किंचिदिदं विनियुज्येत तदन्वयश्च श्रुतमन्यत्र
कृतं भवेत्तस्मादुपधानार्थ एवेति सिद्धं॥ यच्च वा हे स्यत्यानी वारा इति॥ अर्थवादः सः॥ यच्चोक्तं प्रसिद्धं चरोर्गार्थतेति॥ प्रसिद्धिर्वाको न वा

ध्यतौ ॥ ७ ॥ पालीवते तु पूर्ववत्त्वादवच्छेदः ॥ ॥ त्वाष्ट्रं पालीवतं विधायैदमुच्यते यत्पर्यग्निकृतं पालीवतमुत्सृजंतीति तत्र संदेहः किं त्वाष्ट्रं
 पर्यग्निकृतस्यैष उत्सर्गो विधीयते उत तस्माद्वागंतरमिति त्रिपदं यं परस्परं संबद्धं तत्त्वाष्ट्रस्योत्सर्गः
 अथ पालीवतश्चादौ उत्सृजति ना संबध्यते ततो वागंतरं किं प्राप्ता वागंतरं कुतः ॥ अपूर्वत्वात् पूर्वत्वाष्ट्रः पालीवतश्चोभयविशेषणवि
 शिष्टः कथं पालीवतश्चादौ न नूद्येता अपि वा त्वाष्ट्रस्योत्सर्गो विधीयमाने पर्यग्निकृतमिति विशेषणं नावकल्येता अतो ब्रूमः पर्यग्निकृतस्य पा
 लीवतता विधायैते स एव याग इति एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ न कर्मांतरं ॥ पूर्वस्यैवोत्सृजतिश्चादौ वच्छेदो विधीयते इति किमेवं भविष्यति यत्तति म
 ताता वन्न कल्ययिष्याम विष्यति उत्सृजतिश्चादौ त्सर्गश्रुत्या विदधद्वा को न बाधितो भविष्यति कर्मांतरपक्षे वा को न पालीवततायां विधीय
 मानायां मर्यादा न उत्सर्गो धातुना नूद्येता अपि वा पर्यग्निकृतस्य पालीवतता पूर्वविहिते वसा विधातुं न वाक्येता तस्मात्पूर्वस्य कर्मणो वच्छेदः
 यत्तत्त्वाष्ट्रस्योत्सर्गो विधीयमाने पर्यग्निकृत इति विशेषणं नावकल्येतेति नेष दोषः ॥ अत एव मेवात्र पालीवतश्चादौ नो विरोध्यते अत एव त्वा
 ष्ट्रपालीवत उभयविशेषणविशिष्टः केवलेन पालीवतश्चादौ न लक्षणानूद्यते तस्मादवच्छेद इति सिद्धं ॥ अद्वयत्वात् केवले कर्म दोषः सा ॥ ११ ॥

ता ॥ न कस्यचिदपि प्रकरणे श्रूयते एष वै ह विवाहविर्यजते यो दाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजत इति तथा परा वा एतस्या युः प्राण ए
ता तियोऽंशुं गृह्णाति तत्र संदेहः किं यागांतरमेतद्गृह्णं उत ज्योतिष्टोमयागे ग्रहविधिरिति किं प्रासां यागांतरमिति कुतः अपूर्वता मध्ये
यसंयोगात् न प्रकृता वै तन्नामधेयको यागोस्ति न च ग्रहः कश्चिद्यो न्यस्येता तस्माद्यागांतरं ननु द्रव्यदेवतं न श्रूयते मातृदेव
देवतं साक्षाद्यजतिशब्दो विद्यते तस्मात्कर्मांतरमदाभ्यसंज्ञकं मंशुसंज्ञकं च यागं करोतीत्येवं प्रासां एवं प्राप्ते ब्रूमः अद्रव्यदेवता
के केवले नामधेये श्रूयमाणे ब्रूमो ज्योतिष्टोम एव ग्रहाभ्यासविशेषविधानमिति कुतः एतत्तावद्ग्रहस्य नामधेयं न यागस्य ग्रह
णेन साक्षात्संबंधात् अवहितत्वाद्यागस्य अंशुरितिवस्तुतस्तथायमेव ग्रहनामधेयं न च ग्रहमेदेयागमेदो भवति न च द्रव्यदेवतं
श्रूयते यतो गृह्णाति र्यजति वचनो भवेत्तदा यदयुक्तं साक्षादत्र यजति शब्दो विधायक इति नैवं शक्यं कर्मांतरं विधातुं विहितयाग
वचनो हि सः विशेषाभावात् तस्माद्यजतिना ज्योतिष्टोम एवोच्यते अंशुदाभ्यशब्दाभ्यामपरो ग्रहाभ्यासो विधीयेते इति सिद्धं ॥
॥ ॥ अग्निं सुलिङ्गं ददर्शनात् कतुशब्दः प्रतीयते ॥ अस्त्यग्निं र्य एवं विद्वानभिविभुत इति एवं विधाय श्रूयते अथातो मिमग्निष्टोमे नै

बानुयजति तमुक्तेन तं शोडशिता तमतिरात्रे एतेव मादि तत्र संदेहः किमग्निं वा हो याग वचनो ज्योतिष्टोमादिभ्यः कर्मतिरं विनु
 तद्व्याख्यातेन विधीयते उत इव वचनो ज्योतिष्टोमादिभ्यो गुणविधानमिति किं प्राप्तं याग वचन इति कुतः लिङ्गदर्शनात् लिङ्गं हि
 द्रव्यते अग्नेः स्तोत्रमग्नेः शस्त्रमिति तथा षडुपसदो ग्नेश्चित्यस्य न वंतीति यस्य स्तोत्रं वा स्वमुपसदश्च तस्याग्निं वा हो वाचक इति ग
 म्यते यागस्य चैतत्सर्वं तस्माद्याग वचन इति ननु लिङ्गमसाधकं वाप्तिरुच्यतामिति अत्रोच्यते अथातोऽग्निमग्निष्टोमे नैवानुब्रजती
 तियागमभिनिर्वर्तयतीत्युच्यते तमग्निमिति विशिनष्टि तस्मादग्निं संत क इति गम्यते अनुब्रजो यूपसर्गो यजतेर्विशोषक एवमुप
 पद्यते यद्यग्निर्यागः तस्मात्क तु वा द्यः प्रतीयेता इव वास्याचो दनायास्तदर्थत्वात् इव वाग्निं वा हो नोच्येत कतम इव वा देत तत्तुल
 नः अत्रत्ये षडसिद्धः विनु तद्विद्ये वाचो दनाचयनार्थं न यजत्यर्थं वा नोति वदितुं चयने नै नं संस्क्रुते वितोऽस्यापयति अनुब्र
 द्वापश्चादर्थं न विष्णुति वयने निनिर्हते पश्चादग्निष्टोमो यागो नाचित इति तत्संयोगात् कतुस्तदाख्यः स्यात्तेन धर्मविधानानि यत्तु
 लिङ्गदर्शनेन सुक्तं याग वचनो ग्निं वा हो इति तत्तेष्वेव लिङ्गसंयुक्तेषु वचनेषु न सर्वत्रातेषु चित्याग्निसंयोगाद्या गे लक्षणा शब्दः तेन क

कादशकपालं निर्वपेद्वृक्षवर्षसकामः ऐंद्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्पञ्चकामदेति अत्र संदिश्यते किं प्राकृतं प्राग्नेयादिषु फलं विधायते
 उत प्राकृतं प्राग्नेयादिषु फलं विधायते किं प्राकृतं प्राग्नेयादिषु फलं विधायते किं प्राकृतं प्राग्नेयादिषु फलं विधायते किं प्राकृतं प्राग्नेयादिषु फलं विधायते
 बंधार्थ इति एवं प्राप्ते ब्रूमः फलं च ते ह कर्म कर्म सन्निधौ श्रूयमाणं कथां अनुवादे सति न ब्रूयते फलं विधातुं विधायकस्याभावात् न स्या
 विधायमानो यथा यो रूचो भवतीति गम्यते अपि वा रुकामे च विधायमाने कामस्यानित्यत्वाद् प्राग्नेयादीनां च नित्यत्वात् संबंधो नावका
 ल्येता तस्मात् कर्मंतराणीति ॥ २२ ॥ सन्निधौ त्वद्विभागस्तु लार्थे न पुनः श्रुतिः ॥ ॥ अस्य वेष्टिराग्नेयोष्टाकपालः पुरोडाशो भवतीत्येवमा
 दिः तां प्रकृत्योच्यते एतस्यैवाक्षाद्यकामं याजयेदिति अत्र संदेहः किं कर्मंतरमेवावेष्टेरुतावेष्टिरेवेति किं प्राक् कर्मंतरमिति कुक्ते न न्यायेना
 एवं प्राप्ते ब्रूमः सन्निधौ फलार्थे न पुनः श्रुतिरेव न कर्मंतरमिति कुतः अविभागात् एतस्यैव पञ्चाक्षौ न शक्तौ त्वेष्टिवित्तं यागं वक्तुं सन्नि
 हितस्य प्रतिनिर्देशक एष ब्राह्मे तस्मादवेष्टिरेवैवाक्षकामस्य विधायत इति किं प्रयोजनं यद्यवेष्टिराग्नेयादी निरुक्तांश्चि अथ कर्मंतरं अन्यद्वि
 क्रोयाग इति ॥ २३ ॥ आग्नेयस्तु कहेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयते ॥ ॥ दर्शहोमासयोराग्नेयोष्टाकपालो मावास्यायां योर्होमास्यां वाप्युतो भवतीति ॥ १३ ॥

विधाय पुनरुच्यते आग्नेयोष्टाकपालो मावास्यायां भवतीति अत्र संदेहः किं मावास्यायां द्विराग्नेयेन यष्ट्यं उत सकृदिति किं प्राक् प्राग्नेयस्तु
 कहेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयते एकस्यैव पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यादिति अविभागात् कर्मणो द्विरुक्तेन विधीयते नानाग्नयः पुनरभ्यसि
 तयः कुतः नानाग्नयस्यैव च कः शब्दोस्ति न नानाग्नयः पुनरुच्येति तोयं कर्म विधायति नेति ब्रूमः ब्राह्मे पुनरुच्येति तोयं कर्म विधायति नेति ब्रूमः
 कोतिवदितुं गोस्य प्रथममुच्येति तस्यार्थः शतरुत्वात् पुनरुच्येति तस्य स एवार्थो न विदुर्महंति नान्यः ननु विहितमेव पुनरविशिष्टं विदधदनर्थ
 को भवति न वदतु काममनर्थको न त्वयं शक्तोतिवदितुं न वेदुष्यन्तमनर्थकत्वं न त्वर्थोतरवदनता तस्मान्न द्विराग्नेयोच्येतेति अनर्थो वा पुनः श्रु
 तिः अथवानानर्थका पुनः श्रुतिरर्थवादो न विध्यतीति उच्यते किमर्थं वादेन प्रयोजनं यदा पूर्वोक्तवसार्थं वादकेन वाक्येन विहितस्य प्राग्नेयः
 कमन्यमर्थं विधातुं श्रुतिः प्रयुज्यते श्रुतिमात्रं यत्नकस्य विधिधानार्थं तदनर्थकमित्युक्तं आम्नायस्य क्रियार्थत्वादनर्थक्यमतदर्शनामिति
 स्तुतश्चास्तुतश्च तावानेव सोर्थः यथा स्तुता वास्तुता वा देवतां गमावसाधयति एवमेतदिति तदुच्यते अनर्थो वा पुनः श्रुतिः नानाग्नयं विधातुं
 ऐंद्राग्रं विधानार्थो आग्नेयोष्टाकपालो मावास्यायां भवत्येव न केवलेनाग्निना साधु भवति इंद्राग्रं हि तोत्यग्निः समाधीनः तस्मादेन्द्राग्रः

तेष्विति ॥ १४ ॥ ॥ इति श्री आचार्यशिवरखामिनः कृतौ मांसाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥
यद्यपि न भवति हानिः परकीयां चरति रासमेदाक्षौ ॥ अस्मिन् जसमिति मन्त्रा तथापि खलु स्विद्यते चेत् ॥ १५ ॥

१०४
३

भक्तकालकृतम्

१०६
३

॥ १५ ॥
अध्यायः १५

न ४

तु वचनानि न द्रव्यवचनानीत्यदोषः ॥ १० ॥ प्रकरणांतरे प्रयोजनात् ॥ कुंडपायिनामयने श्रूयते मासं मन्त्रो वंजु इति मासं द
शी पूर्णमासाभ्यां यजते इत्येवमादि तत्र संदिह्यते किं नियते मन्त्रो चेन्नियतयोश्च दशी पूर्णमासयोश्च विधीयते कालः ॥ अथ किं निय
तादग्निहोत्राजियताभ्यां दशी पूर्णमासाभ्यां कर्मांतरमिति किं प्राप्तां नियतेषु कालविधिरिति कुतः ॥ कालविधिसरूप एष मास
मिति कथं कालविधिसरूपतायदग्निहोत्रं जुहोति विहितं मासमिति विहितं एवं चाग्निहोत्रं दशी पूर्णमासं दृष्ट्वा नार्थोतरव
त्तो न विध्यतः ॥ तस्मात्कालविधिः ननु कुंडपायिनामयनप्रकरणं बाध्यते वा कर्म बाध्यतां वा कंहि बलवत्तरं ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रकरणा
ंतरे श्रूयमाणं वाक्यं यस्य प्रकरणं तस्य वाचकं भवितुमर्हति ननु प्रत्यक्षो मन्त्रो वंजु इति तस्य दशी पूर्णमासयोश्च कालविधिः नेत्युच्यते उपसर्ग
श्च लिख्यते तदेवमभिधीयते न चोपसर्गो मन्त्रो वंजु इति तस्य दशी पूर्णमासयोश्च संज्ञितस्मादशक्यस्तत्र मासविधिः ॥ अथोच्यते उपसर्गो विविधो यत
इति तथा गुणविधानार्थे स्मिन्वाक्येनेकगुणविधानाद्वाक्यं निवेद्येता अस्मत्प्रत्यये तत्र मन्त्रो वंजु इति न कर्मविशेष्येति तेन वाक्येनेदो न
भविष्यति तस्मात्कर्मांतरमिति सिद्धं ॥ ११ ॥ फलं वाक्यमभिधीयते ॥ अनारय किं विद्युते आग्नेय मष्टकमालं निर्वपेदुक्ता मः ॥ अग्नीषोमीयम